

Det avförtrollade havet saknar sina monster

Idéhistoria Innan man vetenskapligt hade kartlagt havets fauna omgavs den av myter och fantastiska föreställningar, visar Jakob Christensson i boken "Vattenvarelser". Det ingav samtidigt ett levande förhållande till och en respekt för livet i havet som i dag tycks ha gått förlorat.

Det var kanske en lycklig tillfällighet att Freud ägnade början av sin vetenskapliga forskarbana åt att leta efter ålens könsorgan. Utan att hitta dem. Upptäckten gjordes senare. Men ålen kommer sannolikt att försvinna som art innan vi ens lärt oss att förstå denna varelse helt och hållet. Som Patrik Svensson konstaterar i "Ålevangeliet" (2019). Men forskandet i ålens gåtfulla existens bidrog säkert till att dana en riktning för Freud, en hållning inför sättet att undersöka det som verkar utan att synas.

En utgångspunkt som i sin tur ledde till omfattande kulturhistoriska referenser. Psykoanalysen innebar ett nytt sätt att se, både på människan och på gamla myter och symboler.

Krafter som är osynliga och som verkar i det fördolda tillhör berättarkonstens ontologi, de har gett och ger fortfarande upphov till mäktiga väsen, fabler och moderna myter. Sådant som ingår i det man kallar det kollektivt undermedvetna.

Vikten av att kunna se skillnaden mellan fakta och fantasi är så stor att man bortser från det som förenar kategorierna. Att det ena förutsätter det andra. Det går inte att tillgodogöra sig fakta utan fantasi och vice versa.

Västerlandets kulturhistoria går att läsa som en lång berättelse om detta spända förhållande. Man får söka sig till andra föreställningsvärldar för att se motsatserna beskrivas mindre konfliktfyllt.

Den alltid intressanta Carl-Göran Ekerwalds senaste bok "Det som inte finns" (2021) är förvisso ett vittnesbörd om upplevelser där tro och vetande råkar sammanfalla, utan att för den skull väja för det komplexa och motsägelsefyllda. Med exempel från Paulus till Houellebecq. Ett slag för erfarenhetsbaserad evidens, för respekt inför den skapelse som man ibland hör omtalas som avförtrollad. Så har Ekerwald också hela sitt liv umgåtts med den persiske poeten och filosofen Rumi.

Men även konkreta och fysiskt påvisbara vidunder tillskrivs gärna, i brist på närmare kunskaper, egenskaper som i all sin orimlighet mest tycks tillfredsställa människans behov av fantastiska berättelser. I sin omfattande studie "On the origin of stories" (2009) har litteraturvetaren Brian Boyd visat att historieberättandet haft rent evolutionära betydelser. Viktig kunskap traderas, mer eller mindre konstfullt. Underhållning kring lägerelden hör till mänsklighetens överlevnadsförmågor.

Att berätta om andra existenser, där ute i mörkret, eller djupt nere i havet, eller i underjorden. Andra djur, helt enkelt. Fysiskt överlägsna varelser, som man till varje pris bör undvika, eller jaga som villebråd. "Vi har sedan länge intresserat oss för djurens förmågor visavi människans. Målningar av uroxar och mammutar pryder väggarna i paleolitiska grottor. Totemismen förhärskade i förlitterära kulturer. Och djur med förmågor som utmanar eller ifrågasätter människans egna ingår i sagor för barn eller i klassiker alltifrån Gilgamesh och Mahabharata till Ionesco, Cortázar, och Auster."

På senare år har det kommit en mängd böcker som belyser områden där kunskapen fortfarande är allt annat än fullkomlig. Böcker där vår jord blir betraktad som svamparnas planet. Eller insekternas. För att ta några exempel. Fakta som inte gör jordelivet mindre förunderligt för det. Tvärtom. Världen är störst i det minsta. *Maxima in minimis*.

Ett annat exempel är Robert Macfarlanes "Underland" (2019), med sina skildringar av den underjord som för de flesta är och kommer att förbli fördold. Man utforskar den med risk för livet. Utöver det rent vetenskapliga värdet kan Macfarlanes bok utgöra ännu en manifestation av lockelsen till det dolda. Det framstår som ett mänskligt predikament – att den synliga världen såsom den uppenbarar sig mitt framför näsan, i all sin ofattbara prakt, liksom inte räcker till. Några måste alltid ner i det okända och osynliga.

Julia Blackburns poetiska "Time song" (2019), en personlig besvärjelse av det försvunna land som en gång i tiden förband England med kontinenten, är en lika märkvärdig erinran. Om bördiga nejder där människor levt och verkat, ett fastland som dränkts av havet och i dag gör sig påmint genom märkliga fynd som fastnar i fiskenät eller spolans upp på stränderna runt Nordsjön. Arkaiska hälsningar. Artefakter som sätter fantasin i rörelse.

Ett av höstens betydande bidrag till genren, om man nu kan kalla denna blandning av naturkunskap och kulturhistoria för genre, är "Vattenvarelser" av Jakob Christensson (Bladh by Bladh). En utomordentligt vacker bok, ett litet praktverk, rikt illustrerat och välskrivet.

Christensson är docent i idé- och lärdoms historia, vilket framgår. Här är det ingen glad amatör som nördar ner sig.

Underrubriken är "En kulturhistoria", för att redan från början klargöra att det lika mycket handlar om beskrivandet i sig som om det beskrivna. Det kan som bekant föreligga ett visst avstånd däremellan. Mycket vatten mellan fiskare och fisk.

Christensson har valt ut tolv olika vattenvarelser, *aquatilia*, som kategorin kallades i antiken. En spretig samling, som han själv påpekar: "krokodilen, blodigeln, ålen, kräftan, hajen, sugfisk, sköldpaddan, bläckfisken, havssulan, Stellers sjöko, valen och maneten – det vill säga två däggdjur, en fågel, två kräldjur, tre fiskar, varav två 'riktiga' benfiskar och en broskfisk, ett blötdjur, en ringmask, ett leddjur och ett nässeldjur."

Slumpvis valda eller ej, som läsare kan man bara tacksamt ta till sig dessa fakta och fantasier och förundras över de 30 meter långa krokodiler som en spansk kolonialhistoriker från 1500-talet lät befolka Panamanäset; över den omfattande handeln med blodiglar för medicinskt

bruk; Hildegard av Bingens teori om att ålen uppstått genom att en gädda befruktat en vattenlevande orm; kulturen kring flodkraftans uppgång och fall; forna tiders valfångares fruktan för hajen håkaringen; över den sugfisk som fått bära skulden till förlorade sjöslag; eller det faktum att de hundratals miljoner havssköldpaddor som bara fem sekel tillbaka fanns i världshaven nu är utplånade; över maneternas ogripbarhet; bläckfiskens gäckande intelligens och havssulans förmodade brist på densamma.

Havets frukter ger sannerligen näring åt kropp och själ. Proteiner och profetior. När man läser "Vattenvarelser" styrks man i uppfattningen av att människan behöver båda lika mycket.

Valen får största utrymmet, av naturliga skäl. Denna storkonsument av plankton och storproducent av myter. Bibelns Leviathan. Melvilles Moby Dick.

Christensson skildrar valen både som vidunder och som villebråd. Och det är förstas jakten som väcker starkast känslor. Valfångstens historia må vara fylld av dödsföraktande sjömän, ett havets proletariat som levt under svåruthärdliga förhållanden, men all medömkan hamnar ändå hos den jagade. Industrin kring fångsten av detta fantastiska djur var ända in i vår tid både lönsam, grym och tanklös. Skildringen av vårt grannland Norges utveckling "från valfält till oljefält" är inte direkt smickrande. 99 procent av alla blåvalar dödades av norsk industri.

Men de var inte ensamma. Den kände Onassis anlätade på 50-talet en före detta nazikollaboratör, byggde om ett tankfartyg till valkokeri och tömde Södra ishavet på all val som fanns. Trots jaktförbud. I sin yacht Christina hade han barstolar klädda i skinn från valpenisar, med fotstöd av kaskelottänder. Klara sinnebilder för exploateringens perversion.

Om Christensson har något att lära naturvetare, zoologer och marinbiologer ute på fältet vet jag inte, men hans kunskaper om hur dessa djur behandlats på torra land, det vill säga av vetenskapligt orienterade författare, är imponerande. Ett väsentligt bidrag till vår lärdomshistoria. Förmedlat med stor esprit.

Det kan vara frestande att ur ett nutida perspektiv bli överlägsen och göra sig lustig över forna tiders kunskaper, andra tiders sätt att balansera fakta och fantasi. På sin tid ansedda och respekterade författare hade aldrig någonsin varit ens i närheten av de djur de skildrade. Med auktoritet. I brist på egna observationer tvingades de sätta sin tillit till andras, som i sin tur förlitat sig till andras, och så vidare. Christensson rekapitulerar forna tiders vanföreställningar med respekt.

Exemplen på hur felaktiga antaganden fortplantat sig, inte sällan från nestorn i sammanhanget Plinius d ä, till senare skribenter, ända in i vår egen tid, kan bli hur många som helst. Och processen är förstas inte avslutad, om någon nu skulle inbilla sig det. Vad som pågår nere i de största havsdjupen är fortfarande okänt. Pelagiska spekulationer om ännu okända existenser lockar alltjämt.

Till vetenskaplig rutin hör att korrigera traditionella föreställningar. Om inte så mycket vad gäller strikt zoologiska förhållanden och egenskaper som hör till arternas särdrag, som vad beträffar deras plats i ett större sammanhang. En plats i ekosystemet som i många fall håller på att bli tom. Ett omkväde som hör till sammanhanget.

Som så ofta, vid läsningen av böcker där författarna förmedlar gedigen kunskap med en tilltalande ödmjukhet och en fullt berättigad förundran, framstår till slut människan som den mest förunderliga av alla existenser. Man ser på sin egen art med en förundran som strax övergår i förbittring. *Homo* kan bli hur mycket *sapiens* som helst utan att bättra sig.

När detta skrivs kablats bilder från Färöarna ut över omvärlden. 1 400 delfiner av arten vitsiding har slaktats på en strand. Hela havet därutöver är rött av blod. Ett "kontrollerat" fiske av tveksamt kommersiellt värde har urartat i något som liknar besinningslös blodtörst.

Det är inte brist på fakta som hotar livet på jorden. Det är nog snarare bristen på fantasi.

Klas Östergren
Författare

understreckt@svd.se